

УДК 340.12+342.56

Шаптала Н. К. – кандидат юридичних наук, здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ; e-mail: transua2003@ukr.net; **ORCID 0000-0002-5944-9596**

Світоглядний зміст судового конституційного процесу

Досліджено сутність поняття світоглядного змісту конституційного судового контролю як філософської категорії та конституційно-правового феномену, проаналізовано методологічні та процесуальні засади його застосування. Виявлено залежності між світоглядно-функціональною специфікою діяльності інституту судового конституційного контролю та засадами і принципами врегулювання суспільних відносин в основних сферах життєдіяльності соціуму. Узагальнення наукових першоджерел дає підстави стверджувати, що основною формою пізнання світоглядного змісту судового конституційного процесу, як і будь-яких інших питань юридичного спрямування, є застосування теоретичних і практично-дослідницьких методів науки філософії права, яка вивчає світоглядні, аксіологічні, антропологічні та гносеологічні основи права як регулятора суспільних відносин у їх взаємодії з індивідом, суспільством і державою. Попри важливу роль конституційного правосуддя в загальнодержавному механізмі захисту загальнолюдських цінностей, питання, пов'язані з його епістемологією як визначенням суті, структури, функціонування та розвитку світоглядного змісту власне судового конституційного процесу, досі недостатньо досліджені у вітчизняній правознавчій науці. Розвідки іноземних дослідників щодо окресленого кола питань переважно зводяться до визначення світоглядного змісту конституції як одного з предметів конституційного провадження. Світоглядний зміст вітчизняного конституційного судового процесу полягає в його орієнтації на захист прав особи в контексті визнаних суспільством загальнолюдських цінностей, які відображено в актах законодавства, що регулюють принципи, засади й ідеологічну спрямованість діяльності держави.

Ключові слова: конституціоналізація; права людини; світогляд; соціальна цінність; судовий конституційний процес; теорія природного права; філософія права.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі проблеми, пов'язані із функціонуванням вітчизняного інституту конституційного судового контролю, досліджували такі вчені: Ю. В. Баулін, В. Ф. Бойко, В. Д. Бринцев, Ю. М. Грошевий, А. С. Головін, М. М. Гультай, Н. Л. Дроздович, А. Я. Дубінський, В. М. Камп, Н. І. Клименко, О. Ф. Коні, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, Н. В. Костицька-Кушакова, В. Т. Маляренко, О. М. Мироненко, М. М. Михеєнко, М. А. Погорецький, Б. М. Пошва, П. М. Рабінович, М. І. Сірий, А. А. Стрижак, В. М. Шаповал, В. Ю. Шепітько та ін.

Попри значну кількість публікацій і наукових праць, окремі актуальні питання, зокрема щодо філософсько-правового визначення світоглядного змісту судового конституційного контролю, досі досліджено недостатньо, що спричиняє виникнення колізій та правової невизначеності приписів законодавства, яким врегульовано діяльність Конституційного Суду України як важливого елемента загальнодержавного механізму захисту прав й основоположних свобод людини.

Теоретичною основою дослідження є праці філософів-правників європейського Середньовіччя та Нового часу, історичні пам'ятки права, праці вітчизняних та іноземних науковців у галузях філософії і права, вітчизняні нормативно-праві акти, рішення та висновки Конституційного Суду України (КСУ, Суд) і загальновизнані акти міжнародного права.

Метою роботи є розроблення системи заходів щодо:

– філософсько-правового визначення поняття світоглядного змісту конституційного судового контролю, осмислення методологічних і процесуальних засад його застосування;

– виявлення залежностей між світоглядно-функціональною специфікою діяльності інституту судового конституційного контролю та засадами і принципами врегулювання суспільних відносин в основних сферах життєдіяльності соціуму.

Виклад основного матеріалу. Головною формою пізнання світоглядного змісту судового конституційного процесу, як і будь-яких інших питань юридичного спрямування, є застосування теоретичних і практично-дослідницьких методів науки філософії права, яка вивчає «світоглядні, аксіологічні, антропологічні та гносеологічні засади права як регулятора суспільних відносин у їх взаємодії з індивідом, суспільством і державою» [1, с. 965]. Посилення її ролі в сучасній системі гуманітарних наук зумовлено, зокрема, поширенням у життєдіяльності соціуму тенденцій, спрямованих на формування й утвердження принципів свободи, рівності та справедливості, поваги до прав й основоположних свобод людини як вищої соціальної цінності.

«Філософія права, – зазначає М. Костицький, – виникла в межах філософії. Ще античні мислителі обговорювали співвідношення права і справедливості, права і закону, права і сили та інші проблеми такого характеру. Вони, власне, склали предмет філософії права в її зародковому стані. В епоху Просвітництва сформувалася перша самостійна філософсько-правова система – теорія природного права. Предметом дослідження вона обрала сукупність принципів, правил, прав,

цінностей, визначених самою природою людини. Близьким до цієї теорії був І. Кант. Він пов'язував право із загальним, необхідним призначенням людини і вважав, що філософія права повинна досліджувати умови, за яких сваволю однієї людини можна узгодити зі сваволею іншої відповідно до загальних законів природи. Зовсім інший підхід до проблеми проголосив Г. В. Ф. Геґель. Він створив грандіозну філософську систему і написав спеціальну працю «Філософія права». Предметом аналізу тут виступала сукупність усіх форм регуляції людських відносин. Праця складалася з трьох частин: «Абстрактне право», «Етика» і «Моральність». Перша присвячена дослідженню права в загальноприйнятому розумінні, етику Геґель розглядав як вищу форму, а моральність – як найвищу, гранично розвинену форму права» [2, с. 6].

У систему людських знань поняття «світогляд» як невід'ємний атрибут людської свідомості запровадив німецький філософ І. Кант, який стверджував: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і дедалі сильнішим подивом і благоговінням, що частіше і довше ми міркуємо про них: це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені.

Перший погляд на незліченну безліч світів знищує моє значення як тваринної тварини, яка знову повинна віддати планеті ту матерію, з якої вона виникла, після того як ця матерія протягом нетривалого часу невідомо як була наділена життєвою силою.

Другий, навпаки, нескінченно посилює мою цінність як мислячої істоти через мою особистість, у якій моральний закон відкриває мені життя, не залежне від тваринної природи і навіть від усього чуттєво сприйманого світу, принаймні оскільки це можна бачити з доцільного призначення мого існування через цей закон, який не обмежено умовами і межами цього життя» [3, с. 499–500]. Таким чином, кантівське розуміння світогляду ґрунтувалося на основоположних концепціях двох розділів філософії: аксіології (від грец. αξία – цінність) як учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками, а також особистістю людини, й онтології (від грец. όντος – суще, те, що існує, і λόγος – учення, наука), що вивчає фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого, зокрема філософських матерій, таких як першооснова буття, субстанція, простір, час, рух, причиновість тощо.

Поняття світогляду, запропоноване родоначальником німецької класичної філософії, у сучасній філософсько-правовій

науці тлумачать так: «світогляд є системою принципів, знань, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій, надій та вірувань, котрі визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта. Світогляд є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність. Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки» [4, с. 12].

Важливою складовою світогляду Г. В. Ф. Геґель вважав моральність, вважаючи, що «моральний світ, світ, розірваний на цьогобічність і потойбічність, і моральний світогляд – це форми духу, їхні рух і повернення в просте для-себе-сутнє Я духу розвиватимуться, і з них як їхня мета і результат постане реальне самоусвідомлення абсолютного духу» [5, с. 304].

У філософській літературі зазначають, що ціннісна сутність світоглядного знання зумовлена поєднанням у ньому інтелектуально-розумового компонента із чуттєво-емоційним. Це засвідчує наявність у його змісті постійних спонукань до дій, які й надають його формі характеру життєвої програми, а самому світоглядному знанню рис знання-переконання. У цьому значенні світогляд – це своєрідна інтегративна цілісність знання та цінностей, розуму і чуття, інтелекту й дій, критичного сумніву і свідомої переконаності. Інтегральність світогляду передбачає його структурну складність, наявність у ньому різноманітних шарів і рівнів, з-поміж яких, насамперед, вирізняють емоційно-психологічний (світовідчуття) і пізнавально-інтелектуальний (світорозуміння) рівні.

Попри важливу роль конституційного правосуддя в загальнодержавному механізмі захисту загальнолюдських цінностей, слід констатувати, що питання, пов'язані з його епістемологією як визначенням суті, структури, функціонування і розвитку світоглядного змісту власне судового конституційного процесу, у вітчизняній правознавчій науці досліджено поверхово.

Наукові розвідки іноземних учених здебільшого присвячені визначенню світоглядного змісту конституції як одного з предметів конституційного провадження.

Так, професор права Чиказького університету (США) Дж. Стоун коментує слова головного судді Дж. Маршалла, з часів діяльності якого минуло вже майже два століття, доходячи висновку, що принципи, закріплені в конституції, з часом не змінюються. Однак застосування їх має відповідати змінам, що відбуваються в суспільстві, під впливом того, як досвід формує наше світоглядне розуміння [6].

Засновник Каліфорнійського університету (США) Е. Чемеринський вважає, що конституційна доктрина може існувати і розвиватися відповідно до того, як у суспільстві формується світогляд, ставлення до актуальних проблем, однак щодо певних питань це не прийнятно. «Бути ліберальним або консервативним не означає змінювати конституційну доктрину, зокрема засади соціальної політики» [7, с. 3].

Професор філософії права університету у Франкфурті-на-Майні (ФРН) Г. Франкенберг стверджує, що світоглядні ідеали охоплюють програмні, утопічні або світоглядні бачення, які переважно закріплені в конституційному документі. Вони відображають цілеспрямованість суспільства на максимальну індивідуальну свободу, високий рівень рівності, «уряд законів, а не людей», «народну демократію», однак не «конституціоналізм» на основі філософських ідей [8, с. 442].

Доцент Університету Вітватерсранда в Йоганнесбурзі (ПАР) Дж. Дугард розмірковує над тим, наскільки закон може оптимізувати реалізацію економічних і соціальних прав, чи сприяє він отриманню бідними доступу до судів. У країнах, що розвиваються, передусім Латинської Америки, один із механізмів, який було запроваджено для полегшення доступу до конституційного правосуддя, надає можливість людям безпосередньо звертатися до конституційного суду з проханням захистити їхні права (а не лише уможливорює звернення до нього тільки після низки звернень через нижчі суди). Визнаючи дієвість такого захисту для юридично неграмотного населення, Південноафриканська конституція дозволяє прямий доступ до конституційного суду, коли це відповідає загальноновизнаним світоглядним інтересам (справедливість, рівність у правах, свобода політичних переконань і релігійних уподобань, моральність тощо) [9].

Хоча викладені матеріали лише опосередковано стосуються порушеної тематики, аналіз їх змісту крізь призму загальноновизнаного розуміння поняття «світогляд» дає змогу сформулювати гіпотезу про залежність світоглядного змісту судового конституційного процесу від ідеологічних засад і принципів конституціоналізації суспільних відносин у соціумі.

На підтвердження цієї гіпотези стосовно вітчизняного конституційного правосуддя можна навести такі аргументи.

По-перше, згідно зі ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України», КСУ є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України. Тобто світоглядний зміст конституційного судового процесу, який здійснює Суд,

полягає, насамперед, у захисті ідеологічних засад конституційних настанов, які полягають у тому, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3 Конституції України).

По-друге, ідеологічна настанова про визнання найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності й безпеки є основною парадигмою світоглядного змісту конституційного судового процесу, що відображено в його юридичних (правових) позиціях, наприклад:

– у контексті проголошення невід'ємного права кожної людини на життя та заборони свавільного позбавлення його, у побутовому, а також у юридичному обігу термін «свавільно» вжито у значенні необмеженої влади, відсутності законності, справедливості; схильності діяти на власний розсуд, ігноруючи волю й думку інших тощо;

– вихід із критичної ситуації, яка склалася з бюджетним фінансуванням охорони здоров'я, полягає не в запровадженні практично необмеженого переліку платних медичних послуг, а в зміні відповідно до конституційних приписів концептуальних підходів до розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного права на медичну допомогу, – розробленні, затвердженні та впровадженні відповідних загальнодержавних програм, у яких був би чітко визначений гарантований державою (зокрема державним фінансуванням) обсяг безоплатної медичної допомоги всім громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я, запровадженні медичного страхування тощо;

– право громадян на матеріальне забезпечення в разі тимчасової втрати працездатності як складова права на соціальний захист гарантоване загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у порядку, встановленому законом;

– право громадян на соціальний захист не залежить від досягнення ними певного віку, воно гарантоване всім громадянам, які його потребують, незалежно від вікової категорії. Це цілком відповідає призначенню соціальної держави, якою проголошена Україна, і вітчизняній законодавчій практиці;

– однією з найважливіших гарантій здійснення конституційних та інших прав і свобод людини й громадянина є право кожного звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушено або порушують, створено або створюють перешкоди для їх реалізації

або наявні інші ущемлення прав і свобод. Ця загальна норма зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть за відсутності в законі спеціального положення про судовий захист;

– освіту визнано однією з пріоритетних сфер соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства. Право на освіту – це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства;

– громадяни мають право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами, захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань; дії людини в стані необхідної оборони є обставиною, що виключає злочинність діяння, тощо.

По-третє, попри те, що КСУ утворено за європейською («кельзенівською») моделлю, світоглядний зміст вітчизняного конституційного судового процесу не є зорієнтованим виключно на концепцію догматичного, позитивістського розуміння права. Автори цієї філософсько-правової концепції І. Бентам, Дж. Остін, Г. Кельзен заперечували взаємозв'язок права, моралі та справедливості, наполягали на визначальній ролі держави в праві, розглядали особистість лише як істоту, здатну розуміти накази та необхідність їх примусового виконання [10, с. 290].

Натомість, відповідно до ідеологічної спрямованості вітчизняної конституційної доктрини, Суд у рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 наголосив, що на підставі принципу верховенства права закони мають «бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [11].

Висновки. Таким чином, аргументованими видаються основні аспекти зазначеної гіпотези, екстраполяція яких засвідчує, що характерними ознаками світоглядного змісту вітчизняного конституційного судового процесу є його орієнтація на захист прав людини в контексті визнаних суспільством загальнолюдських цінностей, які відображено в актах законодавства, що регулюють принципи, засади й ідеологічну спрямованість діяльності держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : Юрид. думка, 2012. – 1020 с.
2. Філософія права : навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Зайнчковський та ін.] ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
3. Кант І. Сочинения. В 6 т. Т. 4 / И. Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1966. – Ч. 2. – 743 с. – (Серия «Философское наследие»).
4. Філософія : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного. – Київ : Вікар, 1997. – 584 с.
5. Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. П. Тарашук ; наук ред. пер. Ю. Кушаков. – Київ : Основи, 2004. – 548 с.
6. Stone G. The Framers' Constitution [Electronic resource] / G. Stone // *Democracy: a journal of ideas*. – 2011. – № 21. – Mode of access: <https://democracyjournal.org/author/geoffrey-stone>. – Title from the screen.
7. Chemerinsky E. Political ideology and constitutional decisionmaking: the coming example of the affordable care act / E. Chemerinsky // *Political ideology. Law and contemporary problems*. – 2012. – № 3. – P. 1–15.
8. Frankenberg G. Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology – toward a layered narrative / G. Frankenberg // *International Journal of Constitutional Law*. – 2006. – Vol. 4. – P. 439–459.
9. Dugard J. Closing the doors of justice? The South African Constitutional Court's approach to direct access / [Electronic resource] / J. Dugard // *Open democracy*. – 2015. – 25 May. – Mode of access: www.opendemocracy.net/openglobalrights/jackie-dugard/closing-doors-of-justice-south-african-constitutional-court-s-approac. – Title from the screen.
10. Философия права : учебник / под ред. О. Г. Данильяна. – Харьков : Прапор, 2005. – 384 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 2 листоп. 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – С. 41. – Ст. 2975. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Shemshuchenko, Yu.S. (Eds.). (2012). *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk [Great encyclopedic legal dictionary]* (2nd ed., rev.). Kyiv: Yuryd. dumka [in Ukrainian].
2. Bandura, O.O., Bublyk, S.A., & Zainchkovskyi, M.L. (et al.). (2000). *Filosofii prava [Philosophy of law]*. M.V. Kostytskyi, & B.F. Chmil (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Kant, I. (1966). *Sochineniia v shesti tomah [Works in six volumes]*. (Vols. 4). V.F. Asmus, A.V. Gulyga, & T.I. Oizerman (Eds.). Moscow: Myisl [in Russian].
4. Nadolnyi, I.F. (Eds.). *Filosofiiia [Philosophy]*. Kyiv: Vikar [in Ukrainian].
5. Hegel, G.V.F. (2004). *Fenomenolohiia dukhu [Phenomenology of the spirit]*. (P. Tarashchuk, Trans). Yu. Kushakov (Ed.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
6. Stone, G. (2011). The Framers' Constitution. *Democracy: a journal of ideas*, 21. University of Chicago. Retrieved from <https://democracyjournal.org/author/geoffrey-stone>.
7. Chemerinsky, E. (2012). Political ideology and constitutional decisionmaking: the coming example of the affordable care act. *Political ideology. Law and contemporary problems*, 3, 1-15.

8. Frankenberg, G. (2006). Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology - toward a layered narrative. *International Journal of Constitutional Law*, 4, 439-459.

9. Dugard, J. (2015). Closing the doors of justice? *The South African Constitutional Court's approach to direct access*. Open democracy. London. Retrieved from <https://2015www.opendemocracy.net/openglobalrights/jackie-dugard/closing-doors-of-justice-south-african-constitutional-court's-approac>.

10. Danilian, O.G. (Eds.). (2002). *Filosofia prava [Philosophy of Law]*. Harkov: Prapor [in Russian].

11. Rishennia Kostytutsiinoho sudu Ukrainy: vid 2 lystop. 2004 r. No. 15-rp/2004 [Ukraine's Constitutional Court of Ukraine from November 2, 2004, No. 15-rp/2004]. (n.d.). zakon5.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2018

Shaptala N. – Ph.D in Law, Judge of the Constitutional Court of Ukraine, Kyiv, Ukraine; e-mail: 2003@ukr.net

The Worldview of the Judicial Constitutional Process

The article is devoted to the study of the essence of the concept of "philosophical meaning" of constitutional judicial control as a philosophical category of the constitutional-legal phenomenon, as well as comprehension of the methodological and procedural principles of its application. The author pays particular attention to revealing the relationship between the philosophical and functional specificity of the activity of the institute of judicial constitutional control and the principles and principles of regulation of social relations in the main spheres of social activity of society. The author pays special attention to such issues as: your primary form of knowledge of the judicial philosophy of the constitutional process, the use of theoretical and practical research methods legal philosophy that studies the philosophical, axiological, anthropological and epistemological foundations of law as a regulator of social relations in interaction with the individual, society and the state; the role of constitutional justice in national mechanism for protection of human values in the context determine the nature, structure, functioning and development of the ideological content of the constitutional court process currently still insufficient research problems in law; scientific research of foreign lawyers in the context of determining the ideological content of the constitution as one of the subjects of constitutional consideration; the characteristics of ideological content of constitutional judicial review in the context of its focus on human rights and universally recognized human values, which are reflected in legislative acts regulating the principles and ideological orientation of government policy.

Keywords: constitution alization; human rights; worldview; social value; judicial constitutional process; the theory of natural law; philosophy of law.